

І. В. Бойчук

Інститут держави і права імені В. М. Корецького

РОЛЬ ДІАЛОГОВОЇ МОДЕЛІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН

У статті досліджується діалогова модель масової комунікації як сучасний спосіб професіоналізації політичного дискурсу, розкривається її вплив на формування політичної свідомості громадян.

Ключові слова: політична комунікація, інформаційно-комунікативні технології, засоби масової комунікації, політична інформація, комунікаційні мережі, флешмоб.

В останні роки зросла увага зарубіжних і вітчизняних науковців до різномірних комунікативних явищ, які використовуються ЗМІ в процесі цілеспрямованого впливу на політичну свідомість громадян. Такі дослідження все більше «тягнуть до виокремлення в єдину міждисциплінарну галузь науки, спрямовану на вивчення комунікативних ситуацій у глобальному і локальному масштабах, на визначення соціальних, культурних, політичних тенденцій, наслідків і прогнозів їх розвитку» (Kostenko, Ivanov 2003, p. 15) [4, с. 15]. Нові інформаційно-комунікативні технології не лише якісно змінили старі уявлення, установки, стереотипи, але й зламали деякі форми поведінки, моделі взаємовідносин між політичними інститутами й індивідами, що у свою чергу потребує науково обґрунтованого визначення місця і ролі суб'єктів політичної комунікації у механізмі формування політичної свідомості громадян України.

Політична комунікація у «Політологічному енциклопедичному словнику» визначається як «процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів» (Politologichniy entsiklopedichniy slovník 2004) [6, с. 269]. Засновниками загальної теорії політичної комунікації прийнято вважати представників двох американських наукових шкіл: прихильників кібернетичного напрямку в аналізі соціальних систем (К. Дойч та ін.) і представники структурно-функціонального підходу до вивчення політики (Г. Алмонд та ін.). К. Дойч назвав політичну комунікацію «нервовою системою державного управління» і вважав політичні повідомлення фактором політичної поведінки (Deutsch 1963, p. 63) [10, с. 69]. Прихильники другого підходу розглядають політичну комунікацію як одну із функцій політичних систем.

Згодом ці ідеї розвинули і доповнили Ж. Дюран, Ж.-М. Коттре, Ю. Маккуел, М. Шарло, Р.-Ж. Шварценберг та ін. Зокрема, Р.-Ж. Шварценберг визначає політичну комунікацію як «процес передачі політичної інформації, за посередництвом якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи, а також між політичною і соціальною системою. Відбувається неперервний процес обміну інформацією між індивідами і групами на всіх рівнях» (Shvartsenberg 1992, p. 174) [8, с. 174]. Дослідник виокремив три основні способи політичної комунікації: 1) комунікація за допомогою ЗМІ, в тому числі друкованих (преса, книги, афіші), й електронних (радіо, телебачення і т. д.); 2) комунікація за посередництва організацій, зокрема політичних партій і груп тиску; 3) комунікація через неформальні контакти з використанням особистісних зв'язків (Shvartsenberg 1992, p. 190) [8, с. 190]. До цих способів впливу відносять також особливі комунікативні ситуації або дії, наприклад, вибори, референдуми та ін. Адже якщо розуміти комунікацію як «символічний

процес, де показується і трансформується реальність» (Carey 1989, p. 10) [9, с. 10], то політична комунікація може відбуватися й за допомогою будь-якого знаку, символу і сигналу, що передають той чи інший зміст.

У політології вирізняють два види політичної комунікації: 1) вертикальний, коли комунікації встановлюються між різними ієрархічними рівнями макрополітичної структури (приміром, між урядом й електоратом); 2) горизонтальний, коли комунікації здійснюються між інституціями або агентами впливу, які розміщені на одному рівні (приміром, всередині елітних угруповань або в тих чи інших групах громадян). Вертикальний вид політичної комунікації характеризується поширенням інформації з центру одночасно багатьом абонентам на периферію та відносно малою можливістю особистого зворотного зв'язку (телебачення, радіо, преса), тобто це типова одностороння комунікація, яка на сьогодні домінує в ЗМІ.

Деякі моделі політичної комунікації спрямовані на посилення впливу правлячої еліти не безпосередньо, а через такі інститути, як бюрократичний апарат і засоби масової інформації. Так, згідно з моделлю К. Сайне, між елітою, бюрократією і масами як елементами політичної системи відбувається безперервний інформаційний обмін, причому еліти завжди конструюють і передають «вниз» інформацію, яка сприяє зміцненню їх власної легітимності (Sinne 1975) [13].

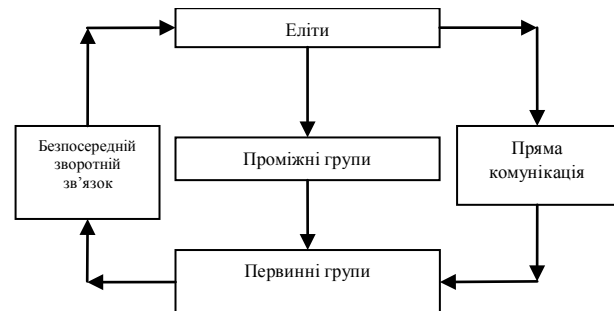

Рис. 1. Модель К. Сайне

Зауважимо, що аналізувати комунікаційні відносини лише за вертикальним принципом (еліти – маси), було б неправильно з огляду на те, що в демократичному суспільстві все більше значення набуває горизонтальний рівень обміну потоками політичної інформації, який формується на більш широкій соціальній базі, в т. ч. за рахунок соціальних мереж. Тому Л. Пай звертає увагу на те, що «політична комунікація передбачає не однобічну спрямованість сигналів від еліт до маси, а весь діапазон неформальних комунікаційних процесів у суспільстві, які здійснюють різноманітний вплив на політику» (Pye 1987, p. 442) [11, с. 442]. Відтак, слід враховувати вплив мережевих технологій, які дозволяють користувачам вільно відправляти й отримувати інформацію особистого й суспільно-політичного характеру.

Саме поширення інформації в реальній комунікаційній мережі становить діалогову модель комунікації: індивіди спілкуються безпосередньо між собою, тобто ігнорують центр або посередників і самостійно обирають час, місце і тему інформаційного обміну. Ця модель включає телефонні розмови, спілкування в соціальних мережах та електронну пошту тощо. Характерною рисою діалогової моделі є те, що вона передбачає своєрідну «горизонтальну рівність» учасників інформаційного обміну. Приміром, у дискусії на сайті мережі Інтернет на якусь тему беруть участь «рівні» учасники.

Саме через Інтернет все частіше проявляє свою політичну активність молодь. Як з'ясувалося, 63% користувачів Інтернет, які хоча б один раз контактували з якоюсь політичною організацією, ніколи б не стали робити це за допомогою пошти чи телефону. Крім того, 30% користувачів, які вступили в онлайн-листування з політичними організаціями, стають більш зацікавленими і компетентними в політиці. 22% користувачів мережі Інтернет частіше, ніж пересічні громадяни, вступають в політичну дискусію (Bilous I.) [1].

Не дивлячись на сумніви в існуванні безпосереднього зв'язку між змінами у сфері комунікаційних технологій і формуванням політичної свідомості громадян, що висловлюють окремі науковці, Інтернет дедалі більше впливає на політичне життя країни. Потенціал Інтернету не лише в тому, щоб зробити політичний зв'язок і потік інформації більш ефективним і прозорим, але й в тому, щоб використовувати той чи інший випадок для участі громадян у політичних процесах, більше того, дає можливість ознайомити громадськість з інформацією, яка може не висвітлюватися в ЗМІ.

У політичному спілкуванні з'явився термін «флешмоб» (англ. flash mob – «спалахуючий натовп»), який означає заздалегідь сплановану масову акцію, зазвичай організовану через Інтернет або інші сучасні засоби комунікації, у якій велика кількість людей оперативно збирається у громадському місці, протягом декількох хвилин виконує заздалегідь узгоджені дії (сценарій), і потім швидко розходяться. Явище флешмоба почалося після того, як у 2002 р. вийшла праця Г. Рейнгольда «Розумний натовп: наступна соціальна революція», у якій автор передбачав, що люди будуть використовувати нові комунікаційні технології (Інтернет, стільникові телефони) для самоорганізації (Rheingold 2002) [12].

Класичний флешмоб дотримується девізу: «Флешмоб поза релігією, поза політикою, поза економікою». Втім, і суспільно-політичні акції часто називають флешмобами. Вони є простішим, оперативнішим і безпечнішим способом виразити суспільну думку або звернути увагу на ті чи інші проблеми, ніж мітинги або демонстрації.

Наприклад, після виборів у Білорусі 2006 р. інтернет-опозиціонери влаштували кілька таких акцій, головною мішенню яких стали офіційні білоруські ЗМІ. В одній із таких акцій мобери на площі поставили картонну коробку, на якій був зображений телевізор з написом «БТ» (білоруське телебачення. – Автор), і в неї учасники акції почали викидати локшину. На піку популярності у квітні 2006 р. «політичні флешмоби» у Мінську збирали до 100–120 чоловік. Щоб припинити такого роду акції, влада затримувала 10–20 чоловік, що за два тижні зменшило кількість учасників флешмобів до 10–15 чоловік (Bogomolov A) [2].

Починаючи з 2008 р. в Україні було започатковано новий вид флешмобів, зорієнтованих на груповий прояв

протесту. На відміну від класичного флешмоба, цей вид класифікували як завчасно сплановану масову акцію, в якій велика група людей зненацька з'являється в громадському місці і протягом декількох хвилин виконує завчасно обговорені дії протестного змісту, після чого одночасно швидко розходиться в різні сторони. На таких флешмобах заборонена популяризація людей, об'єднань громадян. Все відбувається навколо ідей, їхніх інтерпретацій. Під час організації таких акцій вітається широке інформування громадськості, ЗМІ, оскільки вважається, що ідея протесту, таким чином, може бути поширена значно за межі учасників заходу і випадкових перехожих. За останні декілька років флешмоби протесту проводилися в більшості областей України під різними гаслами: «Повернись до влади спиною», «На молодь забили», «Ми не будемо мовчати», «Постав двійку міністру за Рік молоді в Україні», «Спитай міністра де рік молоді», «Вдень з вогнем» та багато інших.

Вказані приклади описують, проте зовсім не вичерпують реальні можливості Інтернету для політичних змін. Йдеться передусім про е-врядування. За даними соціологічних опитувань щодо оцінки «корисності» е-врядування, громадськість відносить до переваг такі його характеристики: краща підзвітність суспільству – 36%, більша доступність інформації – 23%, покращення результативності і ефективності витрачання коштів – 21%, більш зручні послуги – 13% (Peskov 2002, р. 40) [5, с. 40]. Е-врядування унаочнює потребу уряду вести постійний діалог з громадянами, реагувати на їх пропозиції і запити, стимулюючи в такий спосіб інтерес до політики та активні форми політичної участі. Для е-врядування пріоритетним є підвищення постійної обізнаності громадян про діяльність органів державної влади та управління усіх рівнів; доступність державної інформації та її оперативна трансляція користувачам; підтримка і посилення зворотного зв'язку між владою і суспільством; пряма участь громадян у діяльності органів державної влади й управління; підтримка політичних процесів, спрямованих на розвиток та вдосконалення демократії участі (Rotar 2006) [7].

Таким чином, перспективами діалогової моделі політичної комунікації за допомогою Інтернет можуть бути: більш ефективне управління через оптимальні організаційні дії; більш ефективний зв'язок між політикою і громадянами; активація і мотивація, спрямовані на залучення громадян у політику за межами Інтернету шляхом самого Інтернету.

Можемо стверджувати, що в ситуації великої кількості віртуальних ресурсів і конкурентної гри за інформаційний капітал різних учасників комунікацій політичний інформаційний потік в Інтернет-мережах формується переважно стихійно. Взаємодія між учасниками політичної комунікації зумовлена як технічними можливостями Інтернет-мереж, так і рівнем комунікативної й політичної компетентності. Зрозуміло, що стратегії політико-комунікативної взаємодії не обмежуються лише передачею інформації. Визначальними стають інформаційний вплив та конкуренція за увагу користувачів. Кожний учасник політичної комунікації намагається здійснювати інформаційний вплив, контролювати ті чи інші «зони впливу» на Інтернет-спільноту через віртуальні ресурси та соціальні мережі. Ступінь такого впливу залежить від (1) своєчасного «встановлення порядку денного» («agenda-setting»), коли ті чи інші події й проблеми сприймаються аудиторією як найбільш важливі і значущі порівняно з іншими, і на цій

основі приймаються рішення; (2) успішної символізації інформаційного потоку й ефективного зворотного зв'язку з користувачами (Grachev 2004) [3].

Сьогодні Інтернет сприймається як невід'ємний компонент політичної комунікації: адреси електронної пошти з'являються на агітаційних матеріалах кандидатів і політичних партій, які також створюють персональні сайти. Позитивною рисою політичних комунікацій в соціальних мережах є те, що владні відносини не монополізуються однією стороною, а врівноважуються діями інших сторін політико-комунікаційної взаємодії. Діяльність політичної спрямованості у рамках мережевої культури може мати різну мету, зокрема може бути аполітичною чи політично заангажованою, що значною мірою відображає рівень свідомості її учасників.

Якщо традиційні ЗМІ працюють переважно в режимі інформаційного монологу (односторонньої комунікації), то комп'ютерні технології відкрили можливість багатосторонньої комунікації. Кожен, хто має доступ до соціальних мереж, може бути як отримувачем, так і відправником інформації.

Роль соціальних мереж, як і Інтернету в цілому, постійно зростає, стає чи не ключовою в механізмі формування політичної свідомості громадян. Тому громадянське суспільство мало б посилити свій вплив на такий спосіб подальшого розвитку політичної культури громадян України та демократизації суспільних відносин.

Бібліографічні посилання:

1. Білоус І. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації [Електронний ресурс] / І. Білоус // Український центр політичного менеджменту – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1834>
2. Богомолов А. Смех протеста. Белорусская оппозиция обещает оживить скучное чтение присяги президента Лукашенко [Електронний ресурс] / А. Богомолов – Режим доступу : <http://www.newizv.ru/world/2006-04-07/44101-smeh-protesta.html>
3. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития: Монография [Електронний ресурс] / М. Н. Грачев – М.: Прометей, 2004. – 328 с. – Режим доступу: http://grachev62.narod.ru/Grachev/n56_04mg.htm
4. Костенко Н. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія / Н. Костенко, В. Іванов. – К.: Центр вільної преси, 2003. – 200 с.
5. Песков Д. Н. Интернет в российской политике: утопия и реальность / Д. Н. Песков // Полис. – 2002. – №1. – С. 31–47.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
7. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації [Електронний ресурс] / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 78–92 – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=56&c=1185>
8. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: В 3 ч. / Р.-Ж. Шварценберг. – Ч. 1. – М.: Российская академия управления, 1992. – 180 с.
9. Carey J. W. A Cultural Approach to Communication / J. W. Carey // Communication as culture: Essays on media and society. – New York: Routledge, 1989. – P.122.
10. Deutsch K. W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / K. W. Deutsch. – London, Free Press of Glencoe, 1963. – 316 p.
11. Pye L. Political Communication / L. Pye // The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions. – Oxford – New

York, 1987. – 442 p.

12. Rheingold H. Smart mobs: the next social revolution / H. Rheingold. – Cambridge, MA: Perseus Publishing, 2002. – 266 p.

13. Sinne K. Communication: Mass Political Behavior / K. Sinne // Political Communication Issues and Strategies for Research: Vol.4 / Ed.: S. H. Chaffee. – Beverly Hills, Calif.: Sage Publications, 1975. – 319 p.

Бойчук И. В. Роль диалоговой модели массовой коммуникации в формировании политического сознания граждан

В статье исследуется диалоговая модель массовой коммуникации как современный способ профессионализации политического дискурса, раскрывается ее влияние на формирование политического сознания граждан.

Ключевые слова: политическая коммуникация, информационно-коммуникативные технологии, средства массовой коммуникации, политическая информация, коммуникационные сети, флешмоб.

Bojchuk I. V. A role of dialogue model of mass communication in forming of political consciousness of citizens

The dialogue model of mass communication as modern method of professionalize of political diskurs is investigated in the article, her influence opens up on forming of political consciousness of citizens.

It is shown that an analysis of communication relations only on vertical principle (elites and masses) would be incomplete, as in democratic society an all greater value acquires horizontal level of exchange of political information streams, that is formed on more wide social base, including due to social networks. Self distribution of information in the real of communication network presents the dialogue model of communication: individuals communicate directly inter se, id est ignore a center or mediators and independently elect time, place and theme of informative exchange. This model includes telephone conversations, communications in social networks and e-mail and others like that. The personal touch of dialogue model is that she envisages original «horizontal equality» of participants of informative exchange.

In spite of doubts in existence of direct connection between changes in the field of communication technologies and forming of political consciousness of citizens, that separate scientists expound, the Internet all anymore influences on political life of country. Potential of the Internet is not only in that, to do political connection and stream of information more effective and transparent but also in that, to use a that or other case for participating of citizens in political processes, moreover, gives an opportunity to acquaint public with information, that can be not illuminated in mass-media.

By the prospects of dialogue model of political communication for help the Internet can be: more effective management from optimal organizational actions; more effective connection is between politics and citizens; activating and motivation, sent to bringing in of citizens in politics outside the Internet by the Internet.

Keywords: political communication, informatively-communicative technologies, facilities of mass communication, political information, communication networks, flash mob.

References:

- Bilous I. *Politichna aktivnist molodi: formi viyavu ta osoblivosti transformatsii* [The political activity of young people: Manifestations and features of transformation], Ukrainskiy tsentr politichnogo menedzhmentu, viewed: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1834>
- Bogomolov A. *Smeh protesta. Belorusskaya oppositsiya obeschaet ozhivit skuchnoe chtenie prisyagi prezidenta Lukashenko* [Laughter protest. The Belarusian opposition promises to enliven a boring read the oath of President Lukashenko], viewed: <http://www.newizv.ru/world/2006-04-07/44101-smeh-protesta.html>
- Carey J. W., 1989. 'A Cultural Approach to Communication',

Communication as culture: Essays on media and society. Routledge, New York.

Deutsch K. W., 1963. *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*, Free Press of Glencoe, London.

Grachev M. N., 2004. *Politicheskaya kommunikatsiya: teoreticheskie kontseptsii, modeli, vektoryi razvitiya: Monografiya* [Political communication: theoretical concepts, models, vectors of development: The monograph], Prometey, M., viewed: http://grachev62.narod.ru/Grachev/n56_04mg.htm

Kostenko N., Ivanov V., 2003. *Dosvid kontent-analizu: Modeli ta praktiki: Monografiya* [Experience of content analysis: Models and practices: Monograph], Tsentr vilnoi presi, K.

Peskov D. N., 2002. 'Internet v rossiyskoy politike: utopiya i realnost' [Internet in Russian politics: Utopia and Reality], *Polis*, № 1, pp. 31–47.

Politologichnyi entsiklopedichnyi slovník [Encyclopedic Dictionary of Political Science] 2004, Ed by Yu. S. Shemshuchenka,

V. D. Babkina, V. P. Gorbatenka, Geneza, K.

Pye L., 1987. 'Political Communication', *The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions*, New York, Oxford.

Rheingold H., 2002. *Smart mobs: the next social revolution* / Howard Rheingold, Perseus Publishing, Cambridge, MA.

Rotar N., 2006. 'Politichna uchast gromadyan Ukraini v umovah e-demokratizatsii' [Political participation of Ukrainian citizens in e-democracy], *Politichnyi menezhment*, № 2 (17), pp. 78–92, viewed: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=56&c=1185>

Shvartsenberg R.-Zh., 1992. *Politicheskaya sotsiologiya* [Political Sociology]: V 3 ch., Ch. 1., Rossiyskaya akademiya upravleniya, M.

Sinne K., 1975. 'Communication: Mass Political Behavior', *Political Communication Issues and Strategies for Research: Vol.4*, Ed.: S.H. Chaffee, Sage Publications, Beverly Hills, Calif.

Надійшла до редколегії 17.05.2013

УДК 324:342.4(47+57-6)»713»

І. Ю. Осадчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФЕРЕНДУМИ/КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ ЯК ЧИННИКИ ПРЕЗИДЕНЦІАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМ ІНСТИТУТІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У КРАЇНАХ СНД

Проаналізовано поняття «система інститутів виконавчої влади», «президентіалізація системи інститутів виконавчої влади», «референдум», «конституційний референдум», «конституційна реформа». Визначено особливості конституційних референдумів/конституційних реформ в контексті президентіалізації систем інститутів виконавчої влади у країнах СНД.

Ключові слова: система інститутів виконавчої влади, президентіалізація системи інститутів виконавчої влади, референдум, конституційний референдум, конституційна реформа.

Дослідження інституту референдуму/конституційних реформ у країнах СНД³ сприяє більш об'єктивному розумінню особливостей розвитку політичних систем цих країн. Конституційні референдуми/конституційні реформи, що проводяться у країнах СНД, розглядаються цілим рядом дослідників (Dudnik; Pastuhov; Rudenko) [7; 23; 26] як інструменти збереження контролю за владою президентами; підвищення підконтрольності главам держав парламентів, систем інститутів виконавчої та судової влади. Ці інструменти часто виступають альтернативою демократичних форм участі громадян у політичному житті країн СНД. При цьому, не всі референдуми/конституційні реформи, проведені у зазначених країнах у пострадянський період були спрямовані на посилення позицій глав держав. Саме тому, важливим, на нашу думку, є аналіз і акцентування уваги на тих республіканських конституційних референдумах/конституційних реформах, які сприяли президентіалізації систем інститутів виконавчої влади (далі – СІВВ) країн СНД.

Об'єкт дослідження – конституційні референдуми/конституційні реформи у країнах СНД. Предмет – конституційні референдуми/конституційні реформи як чинники президентіалізації СІВВ у цих країнах. Метою дослідження є визначення особливостей конституційних референдумів/конституційних реформ в контексті президентіалізації СІВВ у країнах СНД. Для досягнення

поставленої мети нам необхідно розв'язати наступні завдання: по-перше визначити поняття «система інститутів виконавчої влади», «президентіалізація системи інститутів виконавчої влади», «референдум», «конституційний референдум», «конституційна реформа»; по-друге проаналізувати особливості конституційних референдумів/конституційних реформ у країнах СНД та їхній вплив на президентіалізацію СІВВ у цих країнах. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці П. Вебба (*The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*) [40], Р. Елгі (Elgie R.) [38], О. Зазнаєва (Zaznaev O., 2007; 2006b; 2006a) [8; 10; 11], Дж. Кейсона (Cason J.) [34], Т. Дж. Пауєра (Cason J.) [34], Т. Погюнтке (*The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*) [40], Дж. Сарторі (Sartori Dzh., 2001) [29].

Референдум (від. лат. referendum – «те, що має бути повідомлене») – форма прямої демократії, всенародне голосування з приводу якогось державного законопроекту, адміністративного нормативного акту, конкретного питання загальнонаціонального значення, міжнародної угоди тощо. Поряд із парламентською процедурою референдум є інструментом законодавчого процесу. Оскільки рішення під час референдуму приймає весь народ, то сам референдум є виявом народного суверенітету. Референдуму притаманні

³ Сьогодні членами СНД є Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан. Колишніми членами СНД є Грузія (23 жовтня 1993 р. – 18 серпня 2009 р.) а Туркменістан (21 грудня 1991 р. – 26 серпня 2005 р.). Підкреслимо, що Туркменістан (з 26 серпня 2005 р.) та Україна (з 8 грудня 1991 р.) є державами-спостерігачами. Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Молдову, Росію, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан та Україну аналізуємо з часу прийняття перших пострадянських конституцій. При цьому, Грузію ми аналізуємо до 2009 рр. (вихід країни зі складу СНД), Киргизстан – до 2010 р. (формування «Тимчасового уряду»), а Молдову до 2009 рр. (завершення президентства В. Вороніна).